

ПОВЕРНЕННЯ МИКОЛИ АРКАСА (1852-1909)

Взимку 1899 року московська публіка захоплено аплодувала новій опері «из жизни Малороссии». Досить сірий, не надто цікавий видався сезон, і раптом – такий сюрприз від української трупи – прем'єра опери «Катерина». Незвичайний сюжет, дивовижне багатство мелодій, яскрава сценографія. Вибагливі столичні театральні, що зналися на світовій музичній класиці, сповна оцінили «Катерину» вже під час прем'єрного показу. Хоча нічого їм не говорило ім'я автора нової опери – Микола Аркас. Насолоджуючись чудовою музикою, поблажливо-прихильно оцінюючи творіння незнайомого автора, московські естети на рубежі століть навряд чи задумувались, що їм випало стати свідками знакової події в українській національній культурі: зі сцени прозвучала перша опера за сюжетом однойменної поеми Тараса Шевченка.

Музикознавці ставлять і сьогодні цей твір в один ряд із «Запорожцем за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарасом Бульбою» М. Лисенка, що започаткували українську національну оперу і ввійшли до її золотого фонду. Опера «Катерина» і сьогодні залишається в репертуарах театрів. Друге століття залишає на афішах ім'я її автора – Миколи Аркаса. Іноді, зокрема до 100-літнього ювілею «Катерини», публікували портрет Аркаса: мужнє обличчя, форма морського офіцера у високих чинах, блиск нагород на грудях. Навіть відомий з театральних афіш Аркас багато в чому залишається загадковою постаттю для широкого загалу. Тим часом морський офіцер з Миколаєва, його превосходительство Аркас, не тільки створив першу шевченківську оперу, але й написав перший підручник історії українською мовою. Але ім'я Аркаса-історика належить до категорії «імен, захованих в архіви». Його «Історія України-Русі» повернулася на книжкові полиці, в бібліотеки і вузи тільки через вісім десятиліть після першодруку. Це багата спадщина для нащадків, джерело, з якого черпати і черпати.

Родина Аркасів належить до когорти інтелігентів-просвітителів. Внесок її до справи просвітництва, духовного розвою народу незаслужено призабутий. Хоча і сьогодні у Севастополі працює знаменита Морська офіцерська бібліотека, заснована Аркасами в середині XIX століття.

За походженням родина має грецьке коріння. Родоначальником української лінії Аркасів був Андреас Аркас, що залишив рідну Еладу в кінці XVIII століття і прибув на північний берег Чорного моря. Тоді на місці ліквідованої Катериною II у 1775 році Нової Січі важливі для держави стратегічні точки в гирлі Дніпра і південного Бугу почали заселяти і розбудовувати. Тут і було засноване молоде місто Миколаїв, що стало новою батьківщиною для Андреаса – Андрія Аркаса. Як стверджує дослідник А.Коваль, місто найменували у пам'ять і для уславлення штурму російськими військовими турецької фортеці Очаків, який відбувся 19 грудня

1788 року, в день святого Миколая Чудотворця, покровителя моряків. Проте «офіційне заснування датують 5 серпня 1790 р., коли спустили на воду перший фрегат «Святой Николай», збудований на Миколаївській верфі» [7, 219].

Енергійний грек добре вписався в бурхливу атмосферу молодого портового міста. Він посів посаду викладача історії та античних мов у щойно заснованому штурманському училищі і був здібним, авторитетним педагогом. Сім'я Аркасів вкоренилася у Причорномор'ї: обидва їх сини – Захар і Микола – стали моряками і досягли всіх можливих висот в офіцерській кар'єрі. Захар дослужився до генерал-лейтенанта, Микола (батько майбутнього композитора) здобув звання адмірала, командувача Чорноморського флоту, був військовим губернатором Миколаєва. При всіх кар'єрних успіхах ці люди були не примітивними служачками, а високоосвіченими інтелігентами. Вийшовши у відставку брати Аркаси займалися археологічними пошуками на території древньої Ольвії. В часи свого губернаторства Микола Андрійович дбав про школи грамотності у Миколаєві, здобув звання почесного громадянина цього міста.

В такій атмосфері виростав юний Микола Аркас, син адмірала. Пробудження національної свідомості, «українські настрої» у юного Аркаса – від матері Софії Петрівни, уродженої Богданович.

Рання юність, гімназійні роки майбутнього автора «історії України-Русі» припадають на час бурхливих реформ і короткої політичної відлиги в густій атмосфері імперської Росії. Закінчив гімназію в Одесі у 1870 році. Тут доля послала йому великого учителя музики П. Ніщинського (видатного українського композитора, автора всевітньо відомого хоралу «Закувала та сива зозуля»). Саме від П. Ніщинського у Аркаса майстерність і гармонія у побудові опери, знання українського музичного фольклору.

В стінах Новоросійського університету (вчився молодий Аркас на природничому відділенні фізико-математичного факультету) його викладачами були вчені, яких сьогодні весь світ називає корифеями: І. Мечников, І. Сеченов, О. Ковалевський. Крім студентського середовища в Одесі, місті русифікованому, навіть з космополітичною атмосферою, де ритми життя і настрої формувались у значній мірі під «міжнародним впливом» великого морського порту у 70-80 роки XIX ст. активно діяла українська Громада, гуртки свідомої інтелігенції. До цих кіл належав і молодий Аркас. Приміром, започатковане у студентські роки знайомство з відомим громадівцем М. Комаровим переросло у дружбу на все життя. До ключових у долі Аркаса зустрічей треба віднести і його тогочасне знайомство з М. Кропивницьким – актором, драматургом, «батьком українського театру». Трупа М. Кропивницького на той час грала в «Одеському новому театрі». Разом з новими друзями пробував свої сили у акторській грі і Микола Аркас. Саме до цього часу дослідники відносять задум Аркаса про написання опери на теми творів Т. Шевченка. В студентські роки він поступово накопичував фольклорний матеріал, записуючи пісні, спілкуючись з кобзарями, бандуристами. До речі,

мистецтвом народних музик Аркас цікавився все життя, вже працюючи в Миколаєві, він збирав їх з усієї України і навіть давав прихисток у своєму домі.

З таким духовним набутком і з дипломом Новоросійського університету у 1875 році Аркас повертається до рідного Миколаєва. І пішов, як того бажав батько, родинним маршрутом – почав служити у морському відомстві. Був він освіченим, добросовісним працівником, починаючи з посади ад'ютанта командувача Чорноморського флоту, пізніше – мировим суддею, мав високу посаду в губернському управлінні, чин статського радника цивільного генерала. Але це була робота обов'язку, честі. Діло для душі завжди чекало Аркаса поза високими стінами офіційних кабінетів: творчість, просвітницька діяльність. Знявши мундир, Микола Аркас майже кожного вечора сідає до рояля – народжується опера «Катерина». Треба додати, що до пам'яті Т. Шевченка Аркас ставився побожно. Тим більше терпло на душі, коли брався за Кобзаревий сюжет. «Осмілюсь і я свого додати, щоб пісня його широко лилась між нашим людом і щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накупало на його серці і вилилось у стиху могутнім», – писав Аркас у листі до Панаса Саксаганського [4, 2]. Пізніше у згадках сучасників перші роки самотійності на різних посадах у Миколаєві, коли писалась музика і лібретто «Катерини» у Аркаса були дуже щасливими: саме атмосферою творчості і натхненої праці. Легко і радісно писалась «Катерина», але непростим був її шлях до глядача. Кілька років оперу тримали під сукном у цензурних кабінетах. Вперше сцени з «Катерини» прозвучали в аматорському виконанні у Миколаївському відділенні Російського музичного товариства в 1897 році. Тоді нарешті була надрукована партитура опери. Однак по-справжньому донести до глядача твір зміг через два роки Марко Кропивницький зі своєю трупю на московській сцені. Прем'єрний показ перетворився на триумф. Чудові відгуки преси; московські газетярі назвали таємничого автора нової опери адміралом (втім, вони не надто помилилися, Аркас мав ранг статського радника – цивільного генерала). «Катерина» мала великий успіх. «Успіх колосальний, чого я й не чекав, – писав М.Кропивницький Аркасу. – У Москві таки розуміють по-нашому! Йде «Катерина» сьогодні, та й в середу, 17, мабуть піде й 21-го... Шкодуй, голубе, що не приїхав...» [4, 6]. Взимку 1900 року «Катерину» показали в Одесі, навесні трупа Кропивницького спеціально повернула до Миколаєва і Аркас вперше побачив свою оперу на сцені. «Зараз із театру, – телеграмою повідомляв Аркас дружині Ользі Іванівні 15.01.1900 р. – йшла «Катерина». – Успіх колосальний. Пройшла справді незрівнянно. Театр гримів від оплесків. Артистів викликали безконечно, мене – також. Довелося розкланюватися багато разів із ложі. Артисти піднесли мені лавровий вінок. Театр був повний. У другій дії театр ридав» [5, 279].

Успіх надихав і окрилював Аркаса.

Задумів у нього було багато: зокрема покласти на музику поему Т. Шевченка «Наймичка», а також повість М. Гоголя «Вій». Однак мрії залишилися мріями. Микола Миколайович переніс важкий інсульт з

паралічем правої руки. Відтепер скалічена правиця не давала змоги грати на фортепіано. Так і судилося Аркасу залишитися автором єдиної опери. Така втрата дуже мучила його. В листі до М. Лисенка у 1903 році Аркас шкодує, що «болість моя така дужа, і навіки одібрала у мене можливість працювати на любому мені музикальному напрямку» [4, 6].

Взагалі життя і долю Миколи Аркаса при всіх її сприятливих фактах (походження з шанованої високопоставленої багатой сім'ї, дарування, хист у багатьох галузях, слава і шана, коло чудових друзів) важко назвати благополучною і щасливою. Звісно, коли б він обмежився самою службою та кар'єрою, досяг би службових висот. Але Аркас був митцем, воїном не в армійських лавах, а на полі просвітництва. Покликання Аркаса – не руйнація, а творення. До слова, в студентські роки Аркаса в Новоросійському університеті на правничому факультеті навчався Андрій Желябов. Дехто з дослідників (В. Жадько) вважають, що Аркас і А. Желябов були добре знайомі і під час студентських заворушень в Одеському університеті, останній переховувався у будинку губернатора Миколаєва М. Аркаса. Проте молодого Аркаса ніколи не приваблювала терористична і революційна боротьба.

Разом з тим, становище високопоставленого службовця, державного чиновника з одного боку ускладнювало його життя: керівництво скоса дивилося на «українофільську діяльність» Миколи Миколайовича, на його спілкування з «мужицтвом» в селах Богданівна, Христофорівна, з кобзарями, навіть на вишивані сорочки. Збереглося багато знімків Аркаса не тільки в мундирі, а й у вишиванках. Але сама належність до такої шанованої сім'ї його захищала: не могли всерйоз придертися урядники і шпики до сина адмірала Аркаса. Такий стан речей Микола Миколайович старався завжди використати на користь справі, особливо при організації товариства «Просвіта» у Миколаєві.

Сам Аркас признавався в листах, що черпає силу у сім'ї. Не тільки у авторитеті батька-адмірала – у власному домі. Дружиною його була Ольга Шишкіна, донька морського офіцера. Знімок кінця XIX століття зберіг щасливий вираз на обличчях: молоде подружжя Аркасів і трійко діточок: Оксана, Петрик і Миколка. Ольга Іванівна сповна поділяла думки і прагнення чоловіка, була йому щирим другом. Свідченням тому – власноручний напис Аркаса на першому клавирі опери «Катерина»: «Присвята любій, незабутній жінці моїй Олесі».

Джерело сил знайшов Аркас в сім'ї і після того, як хвороба позбавила його занять музикою.

У 1905 р. у Миколи Миколайовича визріла думка заснувати в селі Богданівці, що перейшла йому у спадок від матері – Софії Петрівни Богданович, українську початкову школу для сільських дітей.

«Думка в мене, – писав Аркас Василю Степаненку в кінці 1905 р., – замість колишньої в нашому селі власної моєї школи грамотності, а вона з 1860 року відкрита ще моїми батьками, завести українську селянську школу» [5, 242].

Він почав шукати можливостей для офіційного дозволу відкриття такої школи і „щоб школа була легальна й ніхто б не прискіпувався до неї, до вчителя і дітей” [5, 242].

Крім того треба було знайти відповідного вчителя, щоб згодився вчити українською мовою, підібрати відповідні підручники замість російських.

Офіційного дозволу не дали, вчителя прийшлося довго шукати, підручників не вистачало. Тоді Аркас вирішує на свій страх і ризик відкрити цю школу неофіційно.

У визначений день в школі у жовтні 1906 р. зібралися діти, батьки, односельці. Прийшов піп, помолилися Богу, й почалося навчання.

Радості Аркаса не було меж. «Ви бачили коли-небудь, – писав у своїх спогадах вчитель Грачов, – як малій дитині куплять гарного гостинця, або червону сорочку, як вона радіє? А Микола Миколайович вдсятеро більше був радий. Він бігав, турбувався, сміявся, цілував замурзаних кавунами (діло було восени) школярів і знову бігав; покладав надії, що ця школа буде матір'ю української школи» [5, 243].

Навчання проходило успішно. Діти швидко і легко засвоювали навчальний матеріал рідною мовою.

Уроки відбувалося лише українською мовою: читання, письмо, арифметика і святе письмо.

«Наслідки чудові, – писав Аркас у 1907 р. М.Кропивницькому: – торік з тим самим учителем діти вже на різдвяні святки пішли додому читаючи, тоді як раніше, поки затукмачували їм голови російською грамотою, вони тільки на Великоднім святі заледве, навпомацки, могли розбиратися в книжках, та й вчать діти, як свідчить учитель, а головне батьки (які приходили дякувати мені за те, що в школі вчать рідною мовою), далеко охочіше, й легше їм» [5, 246].

Про успіхи в школі писав Аркас у 1908 р. в одному з листів до В. Доманицького: «Оце вже третій рік вчать у ній по наших українських книжках, усі російські підручники було викинуто, вчення йшло навдивину гарно, діти у школі все розуміли, не було такого затурканого, переляканого виразу, як заставиш переказати, вивчити вірша, байку, або прочитане переказати своїми словами, яке охоплює дітей, коли вони було починали переказувати прочитане з російських підручників» [5, 252].

Українська школа виконувала не лише навчальну функцію, вона була центром культурного розвитку села. Микола Миколайович разом з учителем улаштовував дитячі свята, різні дійства в селі на Різдво, Великдень, Клечальну неділю з участю школярів і батьків, концерти, літературні вечори тощо.

Як згадує вчитель Грачов, «На цих святах виступали мало не всі школярі. Читали маленькі твори Шевченка, байки Глібова в особах та інші його вірші. Пам'ятаю, як дівчинка п'яти років висловилася про байку Глібова «Горлиця та горобець». Закінчуючи, вона дуже мальовничо додала: «Оце, сидячи на печі, я вигадала вам баєцьку, паниці». В деяких дорослих з'явилися сльози на очах, інші плескали в долоні, кричали, просувались

вперед, щоб побачити ту маленьку артистку. Але Микола Миколайович вже носив її на руках, цілував її, показував людям і знову цілував. Цілував без кінця, а сльози радощів та щастя так і лились з його очей. Треба самому мати велику радість, щоб зрозуміти хоч трохи радість Миколи Миколайовича» [5, 244].

Аркас звертається з проханням до редакції газети «Рада», щоб повідомити на її сторінках про те, як селяни Богданівки проявили національну свідомість, зібравши кошти на пам'ятник Т. Шевченку, «щоб й інші селянські громади на взірць Богданівської поклали і свої копійки на будівництво пам'ятника Великому своєму поетові і страднику – борцеві за волю і щастя рідного краю» [5, 244].

6 травня 1907 р. газета «Рада» вмістила невелику замітку, де, зокрема, повідомлялося: «Селяни із села Богданівка, Одеського повіту Корениської волості зібрали на пам'ятник Т.Г. Шевченку п'ять рублів. Лепта невеличка, але аж надто коштовна. Вона свідчить, що й селяни вже починають прокидатися до свідомого національного життя. Побажаємо ж, щоб цей виступ богданівських селян був прикладом для всіх тих багатьох мільйонів українського селянства, яке ще й досі не бере ніякої участі в національній українській житті».

Про активну громадянську позицію селян Богданівки свідчить і той факт, що вони передплачували з власної ініціативи такі українські газети, як «Громадська думка», «Рада», «Рідний край», і Микола Миколайович Аркас цим надзвичайно пишався. В цьому він вбачав неабиякий вплив існування української школи у селі.

Він писав до редакції газети «Рада» 1906 р.: «Радісно бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетень народ..., як він радісно стрічає той перший промінь світла, що прорива страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його; радісно бачити, як до рідної Неньки-України вертаються силоміць одірвані, покалічені діти. Поможі ж їм, милий Боже, скоріше розвіяти ту темряву, скоріш розплющити очі, спізнати самих себе гордими, що вони сини вільної своєї Неньки-України, стали на працю задля неї, загоїли її тяжкі рани, щоб вона перед усім світом одверто пишалася своїми любимими синами».

Проте українська школа на селі існувала недовго. Через донос богданівського священника місцевому начальству стало відомо про «крамольні вчинки» Аркаса, про те, що в розмовах з селянами «пан Аркас дозволяє говорити про те, що ми не маємо своєї історії», та що «ми не в силі більше ховати в собі національні почуття». Надто вже турбувало «патріота з Богданівки» те, що «українською мовою не було підручників Закону Божого», та що «у школі зовсім відмовляються від викладання цієї дисципліни» [5, 249].

Аркаса запросив до себе на розмову особисто губернатор Зацаренний, після якої Микола Миколайович зрозумів, що школу врятувати не вдасться.

«Оце після великодніх свят, – писав весною 1908 р. Аркас до вчителя В. Степаненка, – приїздив до мене становий пристав і взяв від мене

пояснення, як це я одкрив у селі Українську школу, і взяв з учителя підписку, що він не буде надалі вчити по українських книжках, а школу до дальших наказів начальство поки-що прикрили» [5, 249].

Це була велика біда для Аркаса. Всі його клопотання про збереження школи залишалися марними. Він просив навіть, щоб «дозволили хоч яку-небудь, а то як 40 дітей залишаться без школи» [5, 249].

Але все то було марно. Школу закрили назавжди.

Микола Миколайович переживав це дуже важко. Як згадував вчитель Грачов, Аркас «дуже турбувався, навіть плакав, а щоб не зникло те насіння, яке було вже кинуто в дитячу душу, Микола Миколайович звелів роздати всі книжки дітям і дорослим. І у всіх просив прощення» [5, 251].

Саме в період існування української школи визріла у Аркаса думка написати для дітей підручник з історії України.

Але коли зібрався величезний матеріал, цікаві ілюстрації, ідея дитячої книги переросла саму себе. Написав Аркас книгу для українців – від інтелігента з університетською освітою до сільських школярів з початками знань про рідний край. Іншими словами, мета автора книги була дуже скромна, він не претендував на лаври академіка і ніколи не називав свою книгу поважним виданням. Але підходив до роботи з усією серйозністю, опрацьовував сотні джерел, не обминав увагою легенди, перекази, давав роз'яснення топонімів в історичних місцевостях. Такий принцип роботи, простота викладу, чудова мова зробили книжку з перших же днів появи у книгарнях дуже популярною. Хоча далась вона Аркасу нелегко не так у написанні, як у видавничих клопотах. Пошуки коштів на видання не увінчались успіхом, зрештою автор зважився вкласти у видання власні гроші. Дуже нелегко було викроїти з родинного бюджету, і без того підірваного довгою хворобою Миколи Миколайовича, таку велику суму. Видати свою працю Аркас вирішив у Петербурзі головним чином тому, що хотів доручити редагування В. Доманицькому. Незважаючи на молодість, останній здобув серед літературних кіл високий авторитет як редактор-упорядник двох видань «Кобзаря». В. Доманицький виконав величезну роботу зібравши Шевченкові автографи з архівів Румянцевської бібліотеки в Москві, з редакції журналу «Киевская старина», з музею Тарновського у Чернігові, впорядкував хронологію, коментарі. Завдяки йому ми маємо сьогодні справжній «Кобзар».

В. Доманицький взявся за редагування Аркасової «Історії» з великим задоволенням. Справа просувалася швидко. І от у 1908 р. перша «Історія України» рідною мовою побачила світ. А 23 січня 1909 р. газета Рада вже вмістила оголошення такого змісту: «Приймається передплата на рік 1909 на українську «Раду». Додаток – М. Аркас: «Історія України-Русі» на веленому папері, багато ілюстрована (210 малюнків і портретів, 9 карт у фарбах, 4 родоводи) в розкішній оправі з англійського коленкору, оздобленій золотом».

Семитисячний тираж розійшовся за кілька місяців – блискавично, як за мірками того часу. Автора захопила хвиля листів – схвильованих і вдячних.

Не забуваймо, Аркас не був першопроходцем в цій галузі. Були книги В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського – солідне п'ятитомне видання. У Аркаса порівняно з корифеями невелика за розміром книга, ілюстроване видання для масового читання, яке він сам ніколи не ставив поряд з монографіями професорів. Але популярність нової книги перевершила всі прогнози. «Візьміть Грушевського, його велику історію в п'яти томах – до неї бояться підходити. «Очерк истории украинского народа» мав зіграти деяку роль, коли ж написано важко і це одбирає охоту до читання, – писав до Аркаса бібліотекар одеської «Просвіти» А. Ніковський. – ... її продано всього п'ять примірників! З історією Єфименкової (видавці – Брокгауз і Єфрон) – ще гірше. Отак пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською я привітав її як з'явище великої ваги – це учебник для будучин гімназій, це підручник для учителів майбутньої нижчої школи, а зараз це книга, якої не доставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей, і зміцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників» [4, 14].

Резонанс серед читацького загалу від «Історії» Аркаса порівнювали навіть з Кобзарем. Порівняння це йшло від такого авторитету, як відомий діяч національно-просвітницького руху, на той час редактора газети «Рада» Є. Чикаленка. «Треба оддати Вам справедливість, – писав останній, – Ви зробили своєю «Історією» багато, так багато, що й сподіватися того не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжечка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходить ся добре, читається з великим інтересом, будить любов до свого краю, до його минулого і пробуджує надії набудуше. Одним словом, ся книжка, на мою думку, має стояти поряд з «Кобзарем» настільною книжкою українця, і се має бути, до сього треба йти» [4, 21].

Дуже прихильно відгукнувся про працю Аркаса Б. Грінченко, який радив братися йому за друге видання.

«Просвіти» з різних кінців України, політичні засланці з півночі закидали листами автора з проханням надіслати книжку. Звісно, безплатно, у подарунок, тому що звідки гроші у таких категорій читачів. Допомогти їм Аркас не міг при всьому бажанні. Останні роки життя Микола Миколайович вже був у відставці, тож високої платні не було, а родинні статки поступово танули у постійних затратах на потреби «Просвіти», на благодійні внески. Для того, щоб видати свою «Історію України-Русі» фактично розорений Аркас мусив позичити десять тисяч карбованців під великі проценти. Матеріальні нестатки в останні роки переслідували родину постійно. (Досить сказати, що навіть на поховання Миколи Миколайовича в родинному склепі Аркасів у Миколаєві вдова мусила продати рештки родинних маєтностей). Але то все буде згодом, а перші місяці після появи книжки душа автора грілася у променях заслуженої слави. Критики-сучасники, розшифровуючи загадку успіху видання, однастайно сходились на тому, що перша скрипка його – рідна мова. Друга – простота викладу, уміння розповісти про складне просто і доступно, не вдаючись до спрощення, примітивізації фактів і явищ зі складної, повної трагізму вітчизняної історії. З погляду сьогодення великим

плюсом можна назвати і те, що автору вдалося зберегти нейтральність позиції, не вдаватися до таких любих серцю імперської влади підтасовок аналізу історичних подій на користь «єдиной и неделимой». Біда, якою грішать історики всіх часів. Аркасу допомогло те, що історія його «простонародна», тут не потрібні високі матерії, політика, досить факту з коротким поясненням суті. Приміром, не міг, звичайно обминути увагою автор драму Кирило-Мефодіївського братства – не тому, що така вже важлива ця сторінка для історії України, хоча всіляко роздмухували його значення політичні шпики. Перш за все тому, що подія ця – поворотний момент в долі Тараса Шевченка, якого вже тоді називали українським пророком. Ось як Аркас характеризує кирило-мефодіївців: «Усі спільники того товариства були українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і положили спільними силами доходити до правди та добра своєму народові... Щоб не було неволі між людьми, щоб не було кріпацтва і панського права над селянином, щоб що мужик, що дворянин, що купець... – всі мали рівні права, що кожній вірі і народності була своя воля... Але святу їх роботу скоро було припинено...» [1, 375-377].

Чи можливо простіше і доступніше викласти непідготовленому читачеві важку сторінку? Був Микола Аркас вродженим педагогом, популяризатором, до того ж з неабияким даром письменника-публіциста.

Невелика книга у жовтій обкладинці мандрувала імперією, везли її за кордон, передусім в Австро-Угорщину (зі Львова добрим словом привітав її появу Іван Франко), жила книга вже своїми законами, майже непідвласними автору. Аркасу ж тим часом доводилось важко. Микола Миколайович скаржився в листі до Б.Грінченка: «Видавши «Історію» свою, ускочив. Власних коштів не було, довелось позичити» (Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, № 35507). Згодом до цієї ж теми повертається в листуванні з Лесею Українкою: «За останні роки матеріальний добробут мій так розхитавсь, що ... як довелось видавати свою злощасну «Історію України», то я примушений був на дуже тяжких умовах позичити гроші у лихварів і досі виплачую цей борг, який так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту» [6, 48].

Однак матеріальні клопоти, хоч які прикрі – не найгірше, що звалилося цілком несподівано на стомленого автора такої успішної книжки. Виплутуючись з боргів, Аркас проте жив думкою про друге видання своєї «Історії» з врахуванням помилок, неточностей, білих плям, без яких, звісно не обійшлась книга. Але підготувати нову книгу йому вже не судилося. Підходив до кінця короткий, всього 57 років вік, відміряний долею Миколі Аркасу. Перед тим, як піти за межу, мусив хворий Аркас витримати удар, завданий рукою такого авторитета, як професор М. Грушевський. Авторитетний вчений спочатку наче «не помітив» появи на книжковій полиці української історії роботи Аркаса. Надто високо ставив своє власне становище в царині науки, аби всерйоз сприймати, «спроби дилетанта» сказати слово в галузі, всі мали прислухатися тільки до нього, професора Грушевського. Однак через півроку, з випадкової розмови з В. Доманицьким

на відпочинку у Карпатах, в селі Криворівня Михайло Сергійович дізнається, що книжка Аркаса гарно розійшлася і вже готується друге видання. Професор заявив, що готує власну ілюстровану історію. А якщо Аркас вже й малюнки для свого видання замовив, то він Грушевський «міг би їх перейняти». В. Доманицький повідомляє про цю розмову Аркасу і додав, що в «Літературно-науковому віснику» має бути рецензія В. Липинського на «Історію України-Русі».

Слід віддати належне В. Липинському, що намагався бути об'єктивним, і зробити фаховий аналіз популярної книжки, що встигла полюбитися читачам. Відзначив і вдало знайдену, легку для сприйняття форму, і те, що «автор зумів розказати історію свого народу з почуттям великої любові до нього; се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість і національну самоповагу» [8, 307]. Однак не замовчав чесний рецензент і недоліки «Історії» Аркаса. перш за все підкреслив, що автор не зумів вивести єдину концепцію історії України, а просто викладав факти. Відтак читачам було важко вловити взаємозв'язок, ланцюгову закономірність подій з давніх часів до наших днів. Закидав В. Липинський і на так би мовити, нерівну вагу різних розділів книжки. Якщо козацьку добу викладено детально, аргументовано, то окремі періоди подібні до коротких конспектів.

Однак якими б не були закиди В. Липинського до автора, рецензія в цілому написана неупереджено і справедливо. Подібно до вибуху бомби виявилась інша інформація, надрукована в цьому ж числі «Літературно-наукового вісника». М. Грушевський повідомивши в розмові з В. Доманицьким про рецензію В. Липинського, чомусь не знайшов за потрібне навіть згадати, що і він висловився з приводу книги Аркаса, залишивши за собою право останнього слова, своєрідна підсумкова рецензія. І ця рецензія каменя на камені не залишала від роботи Аркаса. В найрізкішій формі професор заявляє, що, мовляв, популярність книжки – то велике зло, оскільки «вибір добродія Аркаса несе у жадні до самопізнання маси» недостовірну інформацію, помилкові судження і неправильне трактування фактів. Поважний професор М. Грушевський настільки різкий, що навіть не намагався надто добирати слова, заявляючи, що «Історія» Аркаса «шкідлива з наукового, просвітницького, національного погляду», «джерело безконечних баламутств», «історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту». «Своє завдання історика, – пише М. Грушевський, – автор зрозумів дуже по-старосвітськи. Виклад неінтересний, не те що без тіні якоїсь мальовничості, поетичності, а навіть і просто незручний і примітивний; автор не вмів підкреслити головнішого, дати перспективу більше й менше поважного, загромаджує зайвими іменами й датами, дрібними, зовсім не потрібними в такому короткім і популярнім викладі подіями, екскурсами в історію сусідніх земель, перериває нитку оповідання вічними скоками у бік, пов'язуючи її потім елементами, стереотипними фразами механічних зв'язків; фразеологія «надзвичайно стереотипна, банальна, бідна» [2, 323].

Така безапеляційність і недобррозичливість науковця наводить на думку про упередженість автора стосовно Аркаса. Однак за твердженням сучасників все простіше. Вчений, що увійшов у національну історію не тільки як дослідник, але і як перший президент незалежної України, не відзначався добрим і терплячим характером. Колег «по цеху», вчених істориків сприймав тільки як конкурентів, вважаючи себе єдиним авторитетом в царині історії України. І кожен самотійний виступ, тим паче появу книжки, монографії сприймав як зазіхання на його монополію. В мемуарах Львівського наукового товариства ім. Шевченка згадується, що голова його М. Грушевський вмів «вивисшати себе коштом других». Своім впливом перешкодив М. Грушевський публікації «Истории украинского народа» О. Єфименко на сторінках журналу «Киевская старина» у 1904 році. Професор, можливо, не вважав гідною його уваги скромну книжку Аркаса, але його явно здивував такий несподіваний успіх видання, особливо в порівнянні з академічним п'ятитомником. Ось і залишив авторитетний учений не найкраще свідчення про себе на сторінках «Вісника».

Різка публікація не пройшла повз увагу читацького загалу. За «Історію України-Русі» заступилися, зокрема, газета «Рада» дала кілька публікацій.

Є. Чикаленко у вічі висловив своє обурення. «Сими днями. – писав Є. Чикаленко Аркасу, – я висловив свій погляд і панові Грушевському, я казав йому, що рецензія його не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, що, як кажуть люди, розчищає собі дорогу для своєї книжки» [5, 322].

М. Грушевський мусив пояснити якимось свою позицію і в одному у наступних номерів «Літературно-наукового вісника» ще раз виступив, стверджуючи, що «тої ідеології, яка була б нам бажана, того освітлення історії України, в якій ми її бачимо – в книзі Аркаса нема». Більше того, на думку М. Грушевського, «д. Аркас цілу стару Україну перебрав на московський кшталт» [3, 129]. (Для порівняння: в радянську епоху, вже з 20-х років минулого століття книжку Аркаса засунули у спецховища, звинувачуючи автора в «буржуазному націоналізмі»).

Миколи Миколайовича Аркаса не стало через півроку після удару, завданого зненацька М. Грушевським. «Він боляче переживав всі несправедливі звинувачення на свою адресу і ледве чи не впав у розпач... «Ви розумієте, що воно таке, коли чоловік згубив віру у свої сили?!» – пише він Б. Грінченку. – Ні до чого не сила узятися, стоїть, як сувора пересторога: «з праці твоєї може вийти тільки велика шкода для рідного краю»... Я навіть радий, що брак грошей, тяжке становище, яке доводиться переживати... не дають мені аніякісінької можливості заходитись коло другого видання своєї злочинної «Історії» [9, 36].

Аркаса підтримують друзі, дуже тепло пише до нього Б. Грінченко, допомагаючи повірити у себе, роз'яснюючи всю несправедливість М. Грушевського. Книг нового видання Аркасової «Історії» чекають – про це повідомляє книготорговець В. Степаненко.

«Ваша «Історія» не боїться конкуренції, – пише до Аркаса

Є. Чикаленко. «Може, у книзі Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, але висловлюватися проти неї, як висловився Грушевський, не слід би було. На всіх його рецензія зробила дуже-дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним задоволенням. Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од нього не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики...» [5, 322].

Аркаса не стало у березні 1909 року. Лише два роки прожив після розгромної рецензії перший редактор «Історії» В. Доманицький. Друзі не могли простити М. Грушевському і випадку проти останнього. Він пішов до хворого В. Доманицького додому і наче ненароком забув у нього коректурний відбиток своєї рецензії. Прочитавши статтю хворий на сухоти В. Доманицький дістав важкий напад, у нього почалась горлова кровотеча. Ось що про цей випадок записав Є. Чикаленко у своєму щоденнику «Незаслужено гостра критика Грушевського на працю Аркаса боляче вразила і В. Доманицького. Ф. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне «забув» у нього коректуру своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу не міг видужати. Коли ж я дорікав Грушевському за цю рецензію, то він виправдовувався тим, що не навмисне забув її в Доманицького і писав її по «долгу науки», але всім очевидно, що рецензія написана необ'єктивно, із роздражненням, наче із заздрості, що праця Аркаса – Доманицького придбала таку велику популярність» [10, 159].

З того часу В. Доманицький прожив ще два роки і до останнього працював над підготовкою нового видання «Історії України-Русі» Аркаса. Працював у пансіонаті для сухотників у Закопане (Польща), потім повелось їхати далі на південь, але здоров'ю це не допомогло. Новим виданням клопоталась вдова Аркаса Ольга Іванівна. Спонукали її до цього листи від читачів з різних кінців України, які надходили на миколаївську адресу Аркасів навіть через кілька років після смерті Миколи Миколайовича.

Прикований до ліжка В. Доманицький обірвав роботу на півслові, його не стало у 1912 році. Докінчити підготовку і редагування взялися Б. Лепкий і В. Липинський, обоє галичани та, український емігрант М. Летвинський. Книгу надрукували у Кракові і вдова мала проблеми, переправляючи тираж частинами через кордон. Головне ж, що нове видання, за загальним визнанням і читачів і критиків – то вже була «історія» зовсім не схожа на книгу Аркаса-Доманицького. Причесали і пригладили її на свій лад галичани. Змінились трактування деяких подій, оцінки, аналіз. Невпізнаною стала і мова – то вже був не Аркасів простий, образний виклад. Нова книжка вже не мала такого успіху, як неповторне перше видання 1908 року. Невдалий був і час для реалізації; з початком першої світової війни нереалізовану частину тиражу вивезли з книгарень Львівського Товариства Наукового товариства ім. Т. Шевченка і спалили.

Критики закидали, що друге видання вийшло «пропольським за своєю інтонацією», в ньому немає врівноваженого тону Аркаса. Всі факсимільні видання, які готувались в Україні в час незалежності, виконувались за

текстом 1908 року.

В короткій розповіді про Аркаса не можна обминути його «третє дітище» – після опери «Катерина» та «Історії України-Русі» – миколаївську «Просвіту». Дехто з дослідників дотримується тієї думки, що діяльність цих товариств у різних кінцях України досить одноманітна: хори, лекції, читання і т.д. Однак миколаївська «Просвіта» заснована в 1907 році стараннями Аркаса, докорінно відрізнялась, мала свої особливості. Аркас з однопумцями підготували статут товариства, де червоною ниткою проходила думка: розвиток національної культури, української мови, заснування бюро праці, добродійні заклади, стипендії для талановитої молоді. «Просвіта» діяла і мала результати своєї праці перш за все завдяки високому авторитету її керівника, з яким рахувалися миколаївські можновладці. Українську лінію непросто було вести в портовому, можна сказати, космополітичному місті Миколаєві. Іноді було надто важко, і недовго було у відчай власти. Аркас писав з цього приводу В. Степаненку 4 лютого 1907 р.: «Так загуло наше болото, що тяжко зворушити його; розгорнеш його, думаєш, от прочистив, знайшов світові водички, а воно засмокчється знов, затягнеться і тільки ще гірше засмердить. Але збуджувати сонних треба, журчати у вуха, поки схаменуться від довгого сну, поки навчатися поважати самих себе, поки розчалапають, яких батьків і чиї ми діти» [5, 131].

За короткий час своєї діяльності Миколаївська «Просвіта» під проводом Аркаса зробила надзвичайно багато: було відкрито громадську бібліотеку, щосуботи у приміщенні «Просвіти» проводилися літературно-музичні, літературно-наукові, сімейно-літературно-музичні вечори із танцями, українське фольклорне свято «Сорочинський ярмарок», діячами «Просвіти» були поставлені спектаклі «Запорожець за Дунаєм», «Мартин Буруля», «Наталка-Полтавка», «Сто тисяч», «Наймичка», «Шельменко-денщик» та ін. На ці заходи приїздили гості із Києва, Одеси, Харкова, які читали реферати, доповіді просвітницького характеру. Відвідували «Просвіту» і селяни. «Чутка про нашу «Просвіту», – говорив з гордістю Аркас на роковинах Товариства, – пішла й на село. Звідусіль, із-понад Бугу й Інгулу, за багато верств приїздять селяни подивитися, послухати. Що в нас тут робиться. Усі вони повертаються додому зачаровані і задоволені» [5, 135].

Кошти, які збирала «Просвіта» від різних концертів і вистав, та інших надходжень направлялися на стипендії бідним дітям миколаївських шкіл. Була також заснована стипендія імені Тараса Шевченка й ради «Просвіти», яка призначалася учням середнього механіко-технічного та залізничного училищ, чоловічої класичної гімназії, реального училища, акушерсько-фельдшерської школи. Оплачувала також «Просвіта» проживання бідних учнів залізничного училища в гуртожитку. Крім того «Просвітою» був утворений фонд позичково-допоміжної каси безробітним українцям-просвітянам.

Миколаївська «Просвіта» активно виступала за впровадження української мови як викладової в школі.

Протягом 1908 р. в різні інстанції Миколою Аркасом від імені «Просвіти» були направлені такі документи: Прохання члену Державної думи професору І. Лучицькому добиватися націоналізації школи; Лист петербурзької «Громади» до з'їзду представників від учительської спілки, який відбувався на той час в Петербурзі, з проханням і миколаївської «Просвіти» про заведення скрізь на Україні шкіл, в яких викладовою мовою була б рідна, українська; Лист до Празького Всеслов'янського студентського з'їзду із привітанням і проханням порушити питання про те, щоб в українських університетах було створено кафедри українознавства, а скрізь на Україні – школи з українською мовою викладання.

Микола Аркас палко вірив, що «Рідний край» й мова наша залунає не на одних «просвітніх» зборах, а скрізь, де можливо, бо вона має таке ж право на існування, як і інші, але для цього треба мати якомога більше відданих працівників, які б для рідного краю «мовою, зрозумілою людові нашому – понесли б світло науки, світло розуму й добра у саму глибину наших мас народних; ця потреба така страшенно пекуча, що не бачити й не розуміти її може, справді, лише той, хто у грудях замість серця тільки камінь має» [5, 129-130].

Аркас покладав надзвичайно великі надії саме на «Просвіти» як такі, що мають виконати велику місію просвітництва українського народу. Він писав В. Доманицькому: «Історія призначила нашим «Просвітам» зробити тепер саме велике діло на користь Вітчизни, як робили колись наші братства у XVIII віці; у цих товариствах наші сучасні діячі народної освіти, народного добробуту мають стрічати широку поміч і підмогу у своїх благих починаннях, через що і треба, щоб усі, хто може, вся людність українська, від Карпат до Кубані, від Прип'яті аж до моря, підтримувала якомога оці наші товариства, які мають з'єднатися для спільної святої праці, пам'ятаючи, що тільки «в єднанні сила» [5, 142].

Діяльність миколаївської «Просвіти» пішла на спад після хвороби і смерті Аркаса. Але досі в літературно-музичних колах сучасного міста корабелів живуть перекази про ту атмосферу високої духовності, ентузіазму, патріотизму, яку так щедро творив навколо себе незабутній Микола Аркас.

Ми сподіваємося, ім'я Миколи Миколайовича Аркаса, цього видатного культурно-освітнього діяча, просвітителя, автора першої популярної «Історії України», засновника першої української народної школи займе назавжди заслужене місце в пантеоні видатних діячів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркас М. Історія України-Русі. – Петербург, 1908. – С. 375-377.
2. Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Літературно-науковий вісник, 1908. – № 8. – С. 323.
3. Грушевський М. Літературно-науковий вісник. – 1908. – № 10. – С. 129.
4. ДАМО. – Ф. 408. – Оп. 1.
5. Жадько В. Грек із душею українця. – К., 2003. – С. 279.
6. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М.М. Аркасом // Науково-

інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 48.

7. Коваль А. Знайомі незнайомці. – К., 2001. – С. 219.
8. Липинський В. Історія України Миколи Аркаса // Літературно-науковий вісник. – 1908. – № 8. – С. 307.
9. Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». – К., 1991. – С. 36.
10. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931. – С. 159.